

Elkerülhető volt-e a forradalom 1956-ban?

Dr. M. K. emlékére

Meghökkenítő, első pillantásra történelmietlen a kérdés. Nem úgy van-e, hogy ami volt, az volt? S hogy ha azzal szemben, attól elrugaszkodva elmélkedünk, olyan feltevésekre jutunk, amelyeket még a legjobb helyismerettel sem lehet a történések teljes láncolatában elhelyezni. Az olyan forгатagszerű események kapcsán, mint 1956, aztán végképp természetlenné tűnik a „hát-ha mégis úgy lehetett volna” szempontú újrapergetés. Hiszen a forradalmak hosszan érlelődnek, sohasem egy vagy két döntésen fordulnak meg, s többnyire olyan végkifejletet képeznek, amely eltér a résztvevők eredeti szándékaitól és várakozásaitól. Nem igaz, hogy a közeledő kataklizmára senki sem számít (56-ban sem így volt). De mire felfigyelnek rá, az már éppoly feltartóztatlanul közeledik, mint a lejtőn guruló, elszabadult szerelvény.

Bár mindez így van, s a volt az volt, arra rákérdezni, hogy vehettek-e volna a dolgok más irányt is, mégsem fölösleges időtöltés. A „tényellenes történetírás” — ahogy ezt a módszert tréfásan nevezik — ugyanis épp abba segít betekinteni, ami az oknyomozás szempontjából a legfontosabb; vagyis a részesemények *kapcsolódásába*. Föltevésről föltevésre haladva kiküszöböli az esetlegeset, s előtérbe állítja a kikerülhetetlent. Ha nem is az „öröktől fogva végzettszerűt” — ez igazán természetlen következtetés volna —, hanem azt, hogy milyen tényezők hatására *s mikortól* került a dolgok menete olyan kényszerpályára, ahonnan már nemigen volt más kiút, mint az, ami éppen volt.

Kell-e mondani, hogy az alább következő írás már csak terjedelménél fogva is csupán vázlat, amely sem nem meríti ki az összes lehetséges kapcsolódásokat, sem nem dönti el véglegesen, hogy melyek voltak azok közül a kulcsfontosságúak. A vázlatosság a magyarázata annak is, hogy 1956 előtörténetének és végkifejtésének legtöbb elemére csak utalás történik. Abból indultam ki, hogy akik e sorokat olvasni fogják, a dolgok lefolyását – részben személyes tapasztalatból is – ismerik. Akikre e feltevés nem érvényes, azok viszont hagyatkozhatnak néhány közismert munka (lásd alább néhány hivatkozásomat is) tényanyagára.

Hogyan lehetett forradalom 1956-ban?

Paradox módon a „hol és hogy lehetett volna másképp” kérdését fel sem vethetjük, ha előzőleg nem vázolunk föl egy vagy több *valószínű* ok-okozati láncolatot. Az akármilyen események akárhogyan felállított sorozatából ugyanis végtelen számú előtörténet kerekednék ki; a vizsgálódás ezen az alapon lehetetlen volna. Az „igaz-e vagy nem” (tudományos) játékát csak korlátolt számú plauzibilis hipotézisen érdemes elkezdni; ezek kiválasztása óhatatlanul intuitív folyamat.

Sok fölösleges töprengéstől kímélhetjük meg magunkat, ha abból a figyelemreméltó tényből indulunk ki, hogy az 1948 és 1956 közötti korszakban egész Kelet-Európában sztalinista stílusú kormányzás volt, az ezzel együtt járó fő- és mellékjelenségekkel (külső diktátum, a nem-kommunista politikai erők felszámolása, a gazdaság brutális átállítása egy központosított, hadi-célú erőforrás-elvonásra, a szellemi élet ideológiai béklyóba fogása, stb.), de olyan népforgalom, amely ezt a rendszert napok alatt elsöpörte, csak egy helyen volt: Magyarországon. Forradalmi fellángolás még egy nemzetnél volt ugyanekkor – a lengyeleknél –, de másképp és más kimenetellel. Az 1956-ot megelőző (fellazulási) időszakban helyi lázongások többfelé is voltak, ezek közül az egyik – a berlini – majdnem országos méretűvé nőtt, de olyan politikai földindulásra, mint aminő Magyarországon bekövetkezett, egyik helyen sem került sor.

Az egyes kelet-európai országok (vagy népek) magatartása közötti különbség csak megerősíti azt az amúgyis közismert

tényt, hogy nem minden elnyomás „szül” forradalmat. Az oknyomozás során tehát nem érdemes abban elmerülni, hogy 1956 előtt mi volt „vérlázító” és „elviselhetetlen” a magyar néptömegek számára, hiszen ugyanezek a vérlázító dolgok fennállottak Romániában, Csehszlovákiában, Bulgáriában, stb. is, ezekben az országokban mégsem tört ki forradalom sem 1956-ban, sem azóta. Nyilvánvaló, hogy „forradalomhoz” – vagyis olyan, nemzeti méretű felkeléshez, amely végülis rendszerváltozást kényszerít ki – másfajta kapcsolódások is kellenek, mint az elnyomás és az általa kiváltott elégedetlenség.

Ehelyütt természetesen nem merülhetünk el a forradalmak általános elméletében. De legalábbis arra fel kell hívnunk a figyelmet, hogy *minden* forradalom előtörténete valahol *az elitben is* elkezdődik. („Eliten” az elfogadott szóhasználat szerint a mindenkori vezetőréteg értendő.) Ha az eliten belül nincsen válság, meghasonlás, széthúzás, vagy valami ehhez hasonló, akkor bizonyosra vehető, hogy még a legsűrűbb tömeg-elégedetlenség is legfőlebb helyi kitörésekhez fog vezetni. Ha viszont egy elit válságba kerül, még egy aránylag korlátolt méretű néplázongás is kiválthat forradalmi helyzetet, azaz a kormányzati szerkezet összeomlását.

Az 56-os Magyarország esetében ez az elittel kapcsolatos tényező különösen szembeűnő. E nélkül ugyanis megmagyarázhatatlan volna, hogy a politikai rendszer egyik napról a másikra kártyavárként omlott össze egy olyan utcai tüntetés folyamánként, amelyben talán még százezer ember sem vett részt, s egy olyan fegyveres felkelés hatása alatt, amelynek másfél-kétezer aktív harcosa lehetett (pontos számok máig sincsenek), s amelynek nem volt semmiféle egységes vezetése. Nyilvánvaló, hogy október 23-án egy jóideje útban lévő belső folyamat jutott el a végkifejlődéshez; e folyamatot egyik oldalról – a hatalmon kívül lévő erők oldaláról – a fokozatos felbátorodás jellemezte, az a mind szélesebben elharapódzó hiedelem, hogy van lehetőség a változásra, a másik oldalról pedig a hatalomban ülő ember-csoport elbizonytalanodása, ama nyugtalanító ténnyel való szembeüalése, hogy felhívásainak, tilalmainak úgyszólván semmi súlya nincsen, következésképpen már csak a végső eszközökhöz folyamodhat.

Egy fontos általános szabály, amelyet itt aláhúznék, hogy változás reménye nélkül nincsen forradalom. (Az 1980. évi lengyel

népmozgalom lassúságát és önkorlátozó mérsékletét például éppen az a körülmény magyarázza, hogy gyökeres változás lehetőségében hosszú hetekig senki sem hitt.) Hogy milyen változásokra számít a politikán kívülálló egyszerű „nép”, illetve a népakaratot megfogalmazni próbáló ellen-elit, az természetesen a helyzet függvénye is, s azzal együtt módosul. A forradalmaknak ugyanis egy adott pillanattól kezdve szuverén, alig kormányozható — ámbar a nemzet politikai élményanyagából táplálkozó, s valamilyen értelemben logikus — önmozgásuk van. Ami előző nap még képtelen vágyalomnak tűnt, másnapra már reálisan kitűzhető célnak gondolható el és mondható ki. Ilyen volt például 1956 októberében az a jelszó, hogy „ruszvik haza!”: 22-éig lehetetlen fantazma, amely még suttogva is döbbenetet keltett volna, 23-ától természetes követelés, a forradalmi „program” integráns része...

Az olvasó talán e vázlatos utalásokból is megérti, milyen lóugrásokkal haladunk tulajdonképpeni témánk felé. A kérdés, amelyre választ keresünk, egyelőre ez: mi vezetett a magyar kommunista párhatalom belső lehetetlenüléséhez? A kártevés, a rossz politika, a nemzet testét és lelkét tömegesen sújtó sérelmek: bármily fontos adottságai is az 56 előtti helyzetnek, kulcsként itt nem használhatók, mert hiszen ha ez volna a magyarázat, akkor előbb-utóbb mindenütt forradalomnak kellett volna kitörnie a szovjet világban, márpedig nem így történt. A magyarázatot csakis az 1956 előtti magyar politikai fejlődés sajátosságaiban kereshetjük.

De mielőtt erre rátérnénk, még egy szót kell ejtenünk a dolgozatunk címében fölvetett történelmi kérdés *alanyáról*. Az „elkerülhetőség” kérdése nem általánosságban merül fel, hanem a forradalomban szembekerülő két fél valamelyike szempontjából. Annak a kérdésnek, hogy a magyar nép elkerülhette volna-e a forradalmat, szigorú elemzésben nincsen értelme: egy „népnek” (hogy ennél az egyszerűsítő kifejezésnél maradjunk) nincsen összehangolt akarata; egy nép soha nem „csinál” magának forradalmat, hanem abba — így vagy úgy — belesodródik. Ennélfogva „elkerülni” sem tudja, hiszen e fogalom előzetes és tudatos szándékot föltételez. Ezzel szemben a hatalomban lévők *negatív* (azzal a gyúanyaggal, amit fölhalmoztak; majd később a mulasztásaikkal) vagy *pozitív* (ilyen volna például egy alkalmatlan

pillanatban elkövetett provokáció) igenis csinálói a forradalmaknak; az „elkerülés” kérdésének tehát az ő esetükben határozott tartalma van: azokra a lépésekre vonatkozik, amelyekkel előmozdították a forradalmi helyzet kialakulását; vagy azokra, amelyeknek elmulasztása, késleltetése e helyzetet tovább mérge-sítette, s a megtörtént végkifejlődés felé sodorta. Ebben a pontosított és alannyal ellátott értelemben kérdezzük tehát: elkerül-hette volna-e a magyar kommunista pártvezetés az 1956 őszi robbanást?

Egy elpuskázott lehetőség

Ezen a ponton azonban egy időbeli megszorítással kell élnünk, nevezetesen azzal, hogy az „újratorgatást” 1953-ban kezdjük. Ez a megszorítás indokolható. Mert igaz ugyan, hogy az alaphelyzet, amely ellen a magyar nép fellázadt, 1945 és 1953 között alakult ki, de az is igaz, hogy ezt a helyzetet külső és felső akarat terem-tette, a rettegett, mindenható szovjet diktátoré, amelyre a magyar helytartóságnak alig volt befolyása. Rákosiék személyes bűnlistá-ját ez a megállapítás nem csökkenti, csak pontosabb megvilágítás-ba helyezi.

Sztalin halála egész Kelet-Európa szempontjából jelentős for-dulópont, egyrészt, mert a félisten tekintélye nem öröklődött tovább, másrészt, mert a birodalom vezetését magukhoz ragadó utódok mindjárt 1953 tavaszán megkezdték a befolyási zónájuk-ba tartozó államokkal való viszonyuk felülvizsgálatát. 1953 már-ciusa előtt elképzelhetetlen lett volna, hogy egy csatlós-párt vezetője ne azt tegye, amit Moszkvából előírtak számára. Leg-teljebb azzal próbálkozhatott, hogy túlteljesítse – vagy hogy ügyeskedve a maga és cimborái személyes előnyére fordítsa – a szovjet irányelveket. 1953 márciusától kezdve a kapcsolatrendszer már csak azért is bizonytalanabbá vált, mert a moszkvai központ egyrészt jó néhány évre – megbomlott. Ezzel automatikusan megnövekedett a kelet-európai csatlósok végrehajtási játéktere. Amúgy elképzelhetetlen volt – például, hogy egy lengyel, román vagy magyar pártvezető aggályait fejezze ki egy szovjet utasításal szemben, illetőleg azt a maga elképzelései szerint mó-dosítsa – 1953 után lehetővé vált. Ennélfogva e pártvezetőségek,

akik addig — a sikeresen fellázadt Tito kivételével — az engedelmes végrehajtásra voltak kárhóztatva, ettől kezdve az országukban történt intézkedések *társszerzőivé* váltak. A magyar vezetőség is.

Ezért nem egészen önkényes 1956 előtörténetét az 1953-as cezuránál kezdeni. Lehetne persze azon is töprengeni, hogy Rákosiék személyes hitványsága, túlbuzgósága, korlátoltsága mit adott hozzá, súlyosbítóan, a sztalini önkényuralomhoz. De nem hiszem, hogy ez közelebb vinne bennünket az 1956 őszi robbanás körülményeinek megértéséhez. (Nincs kizárva, hogy az önkény más, szomszédos országokban még nyomasztóbb volt.) Terméke nyebb szempont volna ennél Magyarország 1945 utáni *nemzeti* megalázottságát szemügyre venni. A nemzeti önérzetet egyik szomszédos országban sem tiporták meg olyan esztelenül, mint minálunk. Ez *talán* eleve helyrehozhatatlan volt, s ennyiben az 1956 évi robbanás, ha nem is dátumszerűen, de valahogyan, valamikorra be volt írva Magyarország 1953 utáni történetébe. Itt azonban a „tényellenes” spekuláció lehetőségei kimerülnek, s ezért be kell érünk egy pusztá, tovább ki nem dolgozható kérdőjellel.

1953 azonban kétségkívül kritikus dátum. Az első, amelyen a történelem menetének forgathatóságát tettenérhetjük. Már az a kavarodás is figyelemreméltó, amellyel Moszkvában az őrségváltás végbemegy. (De ezzel itt nem foglalkozunk.) Magyarországot illetően a döntő, a megdöbbentő újdonság, hogy az oroszok gyökeres fordulatot írnak elő, s hogy ennek az új, embersegebb, gazdaságilag ésszerűbb vonalvezetésnek van — a magyar felső vezetésben — legalábbis *egy* meggyőződéses híve és kivitelezője: Nagy Imre.¹ Nagy Imrével, mint újonnan kinevezett miniszterelnökkel, és az 1953 júniusi kormányprogrammal, annak fokozatos végrehajtásával (nem minden baj nélkül, de erről alább fog szó esni), Magyarország a desztalinizáció előőrsévé válik. S a jelek szerint ez a mindenki számára váratlan fordulat sikeres is abban az értelemben, hogy a magyar társadalomban 1953 előtt felhalmozódott feszültségek megenyhülnek, egyfajta fellélegzés, reménykedő várakozás árad szét városon és — különösen — falun.

1 — Nagy Imre hatalombaállítására vonatkozóan lásd Méray Tibor könyvét („Nagy Imre élete és halála”, Újváry-Griff), valamint Molnár Miklós és Nagy László közös munkáját („Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?”, *Magyar Füzetek* kiadása, Párizs).

Az 53 júniusi kormányprogram részleteibe itt nem bocsátkozhatunk. Abba sem, hogy mi került e programba az oroszok jóvoltából, s mekkora volt abban Nagy Imre személyes érdeme. Az új irányvonallal szemben kialakuló belső párt-ellenállást is csak azért említjük – bővebben erről alább – hogy mindjárt megfogalmazhassuk első „tényellenes” kérdésünket: *mi lett volna, ha Rákosiéknak nem sikerül Nagy Imrét „elfürészelnik” és az új kurzus nagyobb akadályok nélkül megvalósításra kerül az 1953-at követő három–négy évben?* Ne zavartassuk magunkat attól, hogy Rákosiék moszkvai támogatással lökték ki a vezetésből Nagy Imrét, s tegyük föl – mert hipotézisünkhöz ennyi is elég –, hogy Moszkvában már 1954 végén kialakulnak az 1956 elejei (XX. pártkongresszusi) vagy méginkább az 1957 végi (Molotovék menesztésével keletkező) belső erőviszonyok. Kérdésünk tehát, bár tényellenes, történelmileg nem abszurd. Megválaszolni sem lehetetlen, mert hiszen vannak ilyesfajta helyzetre történelmi analógiák: Lengyelország 1956 után (Gomulka első időszakában); Csehszlovákia 1967/68-ban (Novotni leváltásától a szovjet invázióig). Nagy Imre első kormányzati korszaka is támpontul szolgálhat. Nagyobb erőfeszítés nélkül elgondolható egy szovjet keretekben maradó, fölülről kontrollált, óvatosan bővülő reformkurzus, amely fokozatosan kiküszöböli a sztalinista őrjöngés legélhetetlenebb visszásságait és egyfajta stabil, kedélyeskedő, félig-meddig önkéntes együttműködésre épülő, enyhekezű diktatúrához vezet. Mintha erre még közelebbi példát is lehetne mondani... Mármost, ha elfogadjuk ezt a lehetőséget 1953/54 egyenes meghosszabbításaként, a továbbiakban bekövetkezett törés nélkül, akkor az 1956-os robbanásra sem látunk közvetlen okot. Ilyen értelemben állíthatjuk, hogy *a forradalom 1954-ben még elkerülhető volt.*

Hitelvesztés és reakcióképtelenség

Mint tudjuk, a magyar kommunista pártvezetés nagyobb része ellenérzéssel fogadta az 1953 júniusi változásokat, s mihelyt – moszkvai szélváltások hatása alatt – egy kissé felbátorodott, megkezdődött az új program lefaragása, illetve az alkudozás Nagy Imrével, hogy a beígért intézkedések keresztülvitelére mégse

kerüljön sor. Az új vonal elgáncsolása csak részben sikerült, de 1954 végére olyan helyzet alakult ki Moszkvában, hogy Rákosi zöld fényt kapott Nagy Imre eltávolítására. 1955 elején megkezdődött az 1953 előtti kemény vonal rehabilitációja, csak részlegesen ugyan, s nem is egészen nyíltan, de annál természetesebben: a pártapparátus, amely ehhez a vonalhoz volt szoktatva, s amelynek 53 júniusa fejbekólintás volt, alig várta ezt a fordulatot. Nagy Imrét nemcsak eltávolítják, de meg is bélyegzik. *Hic incipit tragoedia.*

Miért éppen ide datálom a magyar párthatalom bukásának kezdetét? Azért, mert Nagy Imre kiebrudalásával, belső diszkreditálásával („veszélyes elhajló”, „már-már ellenség”) szinte helyrehozhatatlan félrelépés történt. Nem azt akarom mondani, hogy a pártvezetés „szembekerült a néppel”: az már régen megtörtént. Hanem hogy az addigi fejlemények dinamikáját félreértve, olyan felemás helyzetet teremtett, amelyből talán már nem is lehetett robbanás-veszély felidézése nélkül kikecmeregni. Ez bővebb magyarázatra szorul.

1953 nyarán a magyar közhangulatban valami nagyon fontos dolog történt. Egy fajta ébredés, vagy pontosabban: az az ébredés előtti érzés, amely a lidércálommal küszködőt fogja el, amikor azt álmodja, hogy csak álmodik. Először is a Hatalom, váratlanul és kéretlenül, ítéletet mondott saját addigi tevékenységéről. Megjegyzendő itt, hogy a beavatottak, azaz a felsőbb pártapparátus számára ez az ítélet még sokkal szigorúbb volt, mint ami abból a szélesebb közvéleményhez eljutott.² Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy hatalmon maradó vezetőcsoportot még soha sehol nem „bögettek” úgy le, mint az 1953 júniusi párthatározattal és kormányprogrammal Rákosiékat. Normálisan egy ennyire leégetett társaságnak el kellene kotródnia a színről. De Rákosiék, akik megértették, hogy Moszkvában a dolgok cseppfolyós állapotban maradtak, szívósan tartották magukat meghagyott, nem is egészen jelentéktelen állásaikban egészen addig, amíg végre sikeres ellen-támadásba nem lendülhettek át. Ez a pillanat be is következett.

2 – Az 1953 júniusi párthatározatra célok, amelyet több, mint harminc évig nem hoztak hivatalosan nyilvánosságra. Szövegét először 1985-ben közölte a *Hírmondó* c. szemizdat-folyóirat 1985/2. száma, majd végre 1986 tavaszán a *Propagandista* c. zártkörű pártkiadványban is megjelent a teljes szöveg.

Csakhogyn időközben óriási dolgok történtek a magyar társadalomban. Először is az ország lakossága megtapasztalta, hogy az 1948-ban megindult, s addig végzetesnek hitt folyamatok — mint pl. a szövetkezéskésítés — *visszacsinálhatóak*. (Aránylag kevés népnek van a kommunista világban ilyen tapasztalata; rajtuk kívül még a lengyelek, a csehek és a kínaiak éltek meg ilyesmit.) Másodszor: megrendült az „elit” önbizalma. Politikailag is, de méginkább morálisan; elvégre nem lehet büntetlenül éveken át kirakatpereket rendezni, a rendszer aktív támogatóinak egy jókora részét — minden törvényt lábbal tiporva — börtönökbe és kínzókamrákba zárni, majd pedig kijelenteni, hogy mindez „hiba” volt, de közben a helyükön hagyni azokat, akik e „hibákért” felelősek! Ne csodálkozzunk hát azon, hogy 1953 után Magyarországon a hatalmon belül valami fontos érzék, összetartó tudat megzavarodott. Harmadszor: a közvélemény — e kifejezésben szándékosan összemosisom az elit egy részét a hatalmon kívül állók egy részével — tudatára ébredt annak, hogy a hatalom központja nem egységes, hogy annak zárt redőnyei mögött belső pártharcok dúlnak, s hogy amit a Hatalom az egyik szájával mond, azt a másik szája másnap esetleg az utolsó betűig visszavonja, de az is lehet, hogy két betűt mégis meghagy belőle. A rendszer külső tekintélye ezzel is csak tovább nyírbálódott. 1954 őszén Budapesten már utcai zavargások is voltak.

Az 1955 elejei mini-restauráció (Nagy Imre menesztése, a jobboldali „elhajlók” elleni kampány) Rákosiék szándékai szerint nyilván a rendszer tekintélyének megerősítését szolgálta. Amit Rákosiék kihagytak a számításból, az az 1953 júniusa után megindult lelki folyamatok maradandó hatása. Egyértelmű reformpolitikával e folyamatok egy része talán a rendszer javára fordulhatott volna (ez volt Nagy Imre elképzelése és politikai vonala). Az 1955 évi restaurációval azonban az 53-ban keletkezett szakadék tovább szélesedett. A helyzet ideiglenes urai — Rákosi, Gerő és a körülöttük állók — mindent elkövettek, hogy a reform-koncepciót véglegesen diszkreditálják. Ezzel — akarva, akaratlanul — annak lehetőségét iktatták ki, hogy adott pillanatban a politikai vonalvezetés *békésen* forduljon vissza ahhoz. A reform kilátása elhomályosult, illetve óhatatlanul rokonult a forradaloméval.

Rákosiék egyenlege talán valamivel jobb lett volna, ha időközben nem mennek végbe újabb, ellenkező előjelű fejlemények

Moszkvában. De ez történt. 1955 tavaszán, alig néhány héttel Nagy Imre nyilvános menesztése után (a belső félreállítás már előbb megtörtént), Hruscsov Belgrádba utazik, látványos önkritikát gyakorol és ünnepélyesen kiegyezik Titoval, sőt még azt is elismeri, hogy lehetséges a szocializmusnak más „nemzeti útja”, mint aminőre a Szovjetunió mutatott példát. 1956 februárjában a XX. szovjet pártkongresszus erkölcsi hullát csinál Sztalinból és a Nagy Imre 1953/54 évi beszédeire emlékeztető nyíltsággal hirdeti meg a desztalinizációt.

E feltűnést keltő események fényében Rákosi mini-restaurációja még eltávoltabbnak tűnik, mint addig, sőt, még egy csipetnyit komolytalannak is. Magyarországon senki sem felejtette el, hogy Rákosi volt „Sztalin legjobb magyar tanítványa”, sem azokat a minősíthetetlen szavakat, amelyekkel Rákosi és társulata a Tito-féle „gyilkos árulókra” tüzelt. Akinek nem volt nagyon rövid az emlékezete, még azon is eltöprenghetett, hogy Titoék szovjet rehabilitációja után voltaképp mi marad a Rajk-per politikai konstrukciójából? Márpedig az a per a rendszer szimbolikus talapzatához tartozott; megbolygatása – ezt sokan érezték – vészes következményekkel járhat.

Rákosiék helyzete tehát tovább lehetetlenült, s méginkább csökkent a békés politikai vonalváltás esélye. Túlsok gyúanyag halmozódott föl, túl sok lyuk keletkezett a rendszer látható és láthatatlan tartóoszlopain.

Itt tehetjük föl második „tényellenes” kérdésünket: mi lett volna, ha a magyar pártvezetőség mégis észhez tér, s vagy a belgrádi epizód után, vagy legkésőbb a moszkvai pártkongresszus másnapján leváltja Rákosit – de persze nemcsak őt egyedül –, s visszatér az 1953 júniusi vonalhoz, Nagy Imrével vagy nélküle? Magában véve ez a választási lehetőség fönnállt, s a fentebb lajstromba vett lelki-politikai nehézségek ellenére sem állíthatjuk, hogy egy ilyen fordulat teljesen hatástalan lett volna robbanás-megelőző szempontból. Másszóval, némi szkepszissel, erősen kérdőjelezve, megkockáztathatnánk azt a feltevést, hogy 1956 tavaszán a forradalom még elkerülhető volt. Elég lett volna hozzá egy gyors leszámolás a Rákosi-féle tehertétellel és egy ügyesen manőverezett visszatérés a reformpolitikához.

Két erős érv szól e feltevés valószínűsége ellen.

Az egyik érvel már találkoztunk: az 1955-ös fejlemények után egy újabb visszafordulás bajos volt; ui. egy dolog egy megkezdett reformpolitikát folytatni, s megint más dolog ahhoz egy *második leégés* után visszatérni, különösen azután, hogy annak fő képviselőjét kommunista kormányzati fogalmak szerint véglegesen kiütötték a játszmából. Ezt az érvet ténylegesen megtörtént fejlemények támasztják alá: 1956 nyarán, koraőszén a nyár derekán módosított pártvezetőség egyszerűen nem tudta, mit kezdjen Nagy Imrével. Attól tartott, s nem is alaptalanul, hogy e túlságosan lecsöpült „jobboldali elhajló” rehabilitálásával saját maga fölött mond ítéletet, saját megtépázott tekintélyét rombolja tovább. Úgy gondolta, s valószínűleg ebben is igaza volt, hogy ilyen merész fordulathoz idő kell. De mint kiderült, ekkor már a napjai is meg voltak számlálva. Nagy kérdés, hogy egy, két, vagy akár hat hónappal több idő is elég lett volna-e a reform-politikához való visszamanőverezéshez.

A másik ellenérv még ennél is erősebb. Imént megfogalmazott feltevésünk egy olyan helyzet-áttekintést és szándékot tételez, amilyennel a felsőbb magyar pártvezetés nem rendelkezett. Evtizedek óta folyik a vita az 1956 előtti magyar pártvezetés ún. centrumáról. E köztes csoportot az jellemezte volna, hogy egyforma távolságra állt Rákositól és Nagy Imrétől. Központi személyiségének Kádár Jánost tekintik, de nemrégiben az akkori pártvezetőség egy másik fontos tagja – Hegedűs András – is ide sorolta magát.³ Hegedűs e köztes csoportról úgy beszél, mint amely az 1955. évi „restaurációt” (ezt a kifejezést ő nem használja) csak részben helyeselte, s az 1953-ban jóváhagyott változatokat részben meg akarta tartani. Rákosi 1956 júliusi leváltása után – amely, mint tudjuk, moszkvai kezdeményezésre történt – Hegedűs szerint is, az 1957 utáni hivatalos magyar párt-történet szerint is ez a centrista irányzat vette volna kezébe az irányítást.

Véleményem szerint ebben a beállításban két dolog sántít. Az egyik, hogy egy ide-oda csapódó emberhalmazt irányzatnak

³ Interjú formájában készült önéletrajzi könyvét („Élet egy eszme-cycloban”, a szerző kiadása, Bács).

kiált ki. A másik, hogy e csoportnak centrista szándékokat tulajdonít. Erről a dologról egyszer már megírtam a véleményemet⁴ és itt csak megismétlem: ha lett volna ilyen irányzat a magyar pártvezetésben, s pláne, ha az olyan népes és izmos lett volna, mint aminővé utólag feldagasztják, akkor Magyarország története 1955/56-ban egészen másként alakul. A magyar kommunista párt egyik tragédiája, hogy ilyen összeműködő centrista csoport nem volt. Az ellenpélda Lengyelország, ahol a forradalmi közhangulat békés levezetését pontosan az tette lehetővé, hogy – Gomulka személyével – *volt* centrista alternatíva, s hogy a lengyel pártvezetésben ennek már eleve potenciális többsége volt, illetőleg, hogy a többség idejében áthangolódott erre az álláspontra (amely ráadásul még a nemzeti önérzetet is kielégítette).⁵ Magyarországon ezzel szemben a pártvezetés elsöprő többsége a sztalinista vonal híve volt és vakon követte a Rákosi–Gerő–Révai triászt. A felsőbb pártvezetésben alig néhány ember rokonszenvezett Nagy Imre személyével és vonalával, az is inkább titokban, mint nyíltan. A két irányzat *között* nem volt semmi. Már csak ezért sem valószínű az a feltevés, hogy 1955 közepén vagy legkésőbb 1956 elején, Belgrád stb. hatása alatt, a magyar pártvezetés visszatér a reform-vonalhoz. Ha lett volna a magyar felső vezetésben olyan centrista csoport, mint amiről itt szó van, akkor ehhez a feltételezett átálláshoz nem kellett volna 1956 júliusáig és egy erélyes szovjet beavatkozásig várni. Ez esetben továbbá nem Gerő Ernőt választották volna meg Rákosi utódjává, hanem a nevezett csoport egy tagját.

A Rákosiék irányzatával politikailag csak egy kidolgozott koncepció állt szemben: a Nagy Imréné (erre még alább visszatérünk). S ami ellenállás vagy kritika a vezetéssel szemben 1955/56-ban megnyilvánult, az – a Nagy Imrétől eltekintve – mind *kívülről* jött, nem a pártvezetés valamely csoportjából. Az első kritikai hangok a kommunista írók és újságírók köreiben fogalmazódtak meg, az ellenállás kiszélesedése a Petőfi-kör tevékeny-

4 – Hegedűs fentebb említett emlékezésével kapcsolatban. L. *Irodalmi Újság*, 1985/4. sz., vagy *I.U.S.*, 6. szám.

5 – A lengyel „Egyesült Munkáspárt” központi bizottsága ui. a szovjet vezetők *ellenében* választotta ismét főtitkárává W. Gomulkát, s ez kis híján szovjet fegyveres beavatkozáshoz vezetett.

ségéhez fűződik.⁶ Jóllehet e mozgalom élén túlnyomórészt párttagok álltak, s a kinyilvánított eszmék is a fennálló rendszer keretén belül mozogtak, az ellenállás annyiban mégis párton- és rendszeren kívüli volt, hogy a hatalom személyzetére nem terjedt át. Jellemző, hogy még Rákosi leváltásához is direkt moszkvai utasítás kellett.

Azt a kérdést már fel sem érdemes tenni, hogy mi lett volna, ha az 1956 júliusában beiktatott új pártvezetőség felméri a helyzet egész súlyosságát és látványosan visszakanyarodik a Nagy Imre-féle vonalhoz. Mint láttuk, ez a lehetőség már egy évvel korábban sem igen állott fönn. Az azonban bizonyos, hogy 1956 júliusával – azzal, hogy Gerőék lényegében kitarítottak az 55 elejei mini-restauráció kemény vonala mellett – a robbanás megelőzésének minden esélye lezárult. Ettől kezdve az ország rohan a forradalom felé, s ezt sokan látják, még többen érzik, kivéve egy helyen: ott, ahol a döntéseket hozzák....

A robbanás

1956 októberére a feszültségek úgy felhalmozódtak, hogy változás már csak drámai erővel törhetett be. Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond a Petőfi-körben megfogalmazódó ellenzéki eszmék rendszerhű, reformista jellege. Senki sem követelte az egypárt-uralom megszüntetését, senki sem gondolta, hogy az ország szovjet-függősége egyoldalúan megszakítható. Az igaz, hogy a szavakra nehezedő diktatúra és a politikai rendőrség éber figyelme ekkora horderejű változások kimondását eleve kizárta. De ilyen messzire még a gondolatok sem mentek. Ha valaki egyszer szövegszerűen össze fogja hasonlítani a Petőfi-körben elhangzott javaslatokat az 1968-as prágai reform-mozgalom eszméivel, valószínűleg az utóbbiakat fogja radikálisabbnak találni. Holott ezekből nem lett sem kormány-megdöntés, sem fegyveres harc. A magyar 56 drámaisága tehát nem az előzőleg forgalmazott kritikai eszmék gondolati merészségéből keletkezett.

6 – L. erre vonatkozóan Méray Tibor és Aczél Tamás könyvét („Tisztító Vihar”, Újváry-Griff kiadása, München).

Amikor a „drámai” szót használom, nem feltétlenül gondolok fegyveres felkelésre. Forradalmi változás, sőt „forradalom” is (a szó szokványos, drámaian válságos, látványosan fordulatossá értelmében) elképzelhető fegyveres harcok nélkül. Elég hozzá az, hogy a tömeges elégedetlenség hatása alatt, s az erőszak-apparátus egyre hatástalanabb működését észlelve — esetleg annak teljes megbénulásától tartva — a kormányzat lemond, vagy elmenekül, vagy átadja a helyét egy olyan politikai csoportnak, amely személyi összetételével és programjával többé-kevésbé elébe megy a közhangulatnak. Ez fegyveres felkelés nélkül is bekövetkezhetik, mint ahogyan Magyarország újabbkori történelmében háromszor is, három — máskülönben nagyon eltérő — forradalmi helyzetben is megtörtént: 1848 márciusában, 1918 októberében és 1919 márciusában.

1956 októberében, pusztán elméletileg, ez a lehetőség fennállt. Az kellett volna hozzá, hogy a Gerő—Hegedűs-féle vezetőség, belátván, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel és szólamokkal nem bír úrrá lenni a helyzeten, valamikor a vésztjósuló Rajk-temetés és október 23 között fölkeri az időközben végleg és tökéletesen rehabilitált Nagy Imrét, hogy szervezze újjá — valahogyan úgy, mint Gomulka Varsóban — a pártvezetést és alakítson le-nem-járatott személyiségekből a reformista közhangulatnak elébe menő kormányt. Tisztában vagyok vele, hogy Gerőék mentalitását és a magyar párt-elit belső ziláltságát tekintetbe véve ez a hipotézis merő képtelenség. De képtelensége ellenére is három fontos és termékeny kérdéshez vezet el bennünket: 1) felismerte-e a Gerő—Hegedűs-féle vezetés, hogy kritikus helyzetben van? — 2) milyen intézkedésekkel reagált erre, amennyiben felismerte? — 3) mi lett volna, ha ebben a huszonharmadik órában kijátssza a Nagy Imre kártyát?

Az első kérdésre két egymásnak ellentmondó tény nehezíti meg az egyértelmű válaszadást: Gerőék jugoszláviai utazása és a zavargásokra való biztonsági felkészülés. A jugoszláviai utazás — amelyben minden jelentős vezető, az egy Révaitól eltekintve — résztvett, arra mutat, hogy Gerőék nem mérték fel a helyzet súlyosságát. (Egyébként Hegedűs András emlékezései is erről tanúskodnak.) Az a körülmény azonban, hogy a pártvezetőségnek volt egy készen tartott megállapodása a szovjet megszálló csapatokkal azoknak szükség esetén egyik pillanatról a másikkra való

bevetésére, az ellenkező feltevést erősíti. A témában járatos olvasóim itt nyilván mellelnek szegeznek a kérdést: hol vannak egy ilyen megállapodás bizonyítékai? Okmányyszerű bizonyíték nincsen; de az a tény, hogy október 23-a éjszakáján a Székesfehérváron állomásozó szovjet egységek órák alatt Budapesten teremtek, arra mutat, hogy felkészülés igenis volt. A kezdeményezés talán nem a magyar pártvezetés oldaláról indult ki, de valakinek azon az oldalon is tudnia kellett róla.

Az 56-ról szóló irodalomban van egy elég gyakran felbukkanó feltevés, amely szintén az igenleges válasz mellett szól, s ez úgy hangzik, hogy volt egy tudatos provokáció zavargás kirobbantására. E feltevés mellett sincsenek bizonyítékok, s valószínűsége is vitatható. De talán a „provokáció” tárgyi felmutatása nem is fontos, elég annyit feltételezni, hogy Gerőék *szándékosan hagyták* elmérgesedni a helyzetet. (Ez aztán a jugoszláviai látogatás látszólagos könnyelműségével is összeegyeztethető.) A hipotézis veleje akkor az, hogy Gerőék igenis felmérték a helyzet súlyosságát, abból csak tömeges megtorlással láttak kiutat, ennek igazolásához viszont tényleges – nemcsak intellektuális – zavargások kellettek. Az október 23-i diáktüntetés engedélyezése körüli huzavona ezek szerint nem a Hatalom teljes felkészületlensége miatt lett volna, hanem azért, mert el kellett dönteni, hogy eljött-e a lecsapás pillanata.

Ha ez a hipotézis bizonyítható volna, akkor második kérdésünkre is választ adna. E sorok írója személy szerint az ellenkező feltevésre hajlik, vagyis arra, hogy Gerőék nem mérték fel a helyzet kritikus voltát, azt, hogy a válság a kapun dörömböl, ennél fogva nagyszabású ellen-intézkedéseken sem törték a fejüket, illetve úgy gondolták, hogy az 1953-as programhoz való óvatos és részleges visszakanyarodás is elég lesz, a többit pedig majd megteszik a rendfenntartás szokásos eszközei. A közhangulat elszabadulása váratlanul érte őket (habár, mint említettük, *valami* elővigyázatossági intézkedést erre is tettek).

Marad a harmadik kérdésünk, a „mi lett volna ha...” Elmarad-e a robbanás, ha október elején vagy közepén újra hatalomba ültetik Nagy Imrét? Véleményem szerint a válasz erre is nemleges. A késés ekkor már behozhatatlan volt, s áthidalhatatlan a fáziseltolódás hatalom és közhangulat között. Mint az október 23-i események bebizonyították, magának Nagynak sem volt tiszta

képe arról, mekkorát ugrott előre a közakarat a nyári-őszi hónapokban. Egy pillanatra vonatkoztassunk el ettől is, s képzeljünk a lassú, némileg eltájolt Nagy Imre helyébe egy tökéletes taktikai érzékkel s rugalmassággal megáldott politikust. (Tragikus módon Nagy Imrét a forradalom ajándékozta meg ezzel a rugalmassággal s a gyors döntés képességével!) Hipotézisünk tehát: egy nagyon határozottan reformista Nagy Imre kormány 1956. október közepén, s ezzel egyidőben egy nagyon mély pártvezetési válság, ahol Gerővel együtt az 55-ös restauráció minden fontosabb támogatója süllyesztőbe kerül. Lényegében tehát valami olyasmi, mint amire a magyar kommunista párt vezető csoportja két héttel később, a forradalmi események nyomása alatt határozta el magát.

Megelőzte volna-e egy ilyen merész fordulat a robbanást? Valószínűbb az, hogy más úton, más kísérőjelenségek mellett, ez a túl későre időzített vonal-váltás ugyancsak behozta volna a forradalmat. Már mint azt a népmozgást, amely ilyen esetekben önmagát gerjeszti tovább, s többnyire túlhaladja a kormányzati szinten bekövetkezett változásokat. Képzeljük csak el, milyen hatása lett volna a magyar közvéleményre egy ilyen újabb kormányzati válságnak, amely ezúttal végleg elsöpri a legutáltabb vezetőket. A hatást a lengyel események is növelték volna, különösen, ha eleinte még szovjet vétóval sem kell farkasszemet nézni. (Ezt a kiegészítő feltevést azért vezetem be, hogy a képzelt helyzetet még sarkosabban állítsam szembe az október végén ténylegesen előállt helyzettel.) A panaszok, vádak és követelések, valamint a gyökeres változtatásra irányuló javaslatok nyilván zuhatagban törtek volna elő, még sokkal erősebben, mint a Petőfi-köri hónapokban. Valami olyan helyzet állt volna elő, mint Prágában 1968 nyarán, s egyáltalában nem biztos, hogy a reformista kormányzat sokáig bírta volna tartani a lépést a félelmei alól felszabadított, s persze teljesen ki nem elégíthető népakaratnak ezzel az árjával.

Más szóval a valószínűség a mellett szól, hogy forradalom ilyen nyitás mellett is bekövetkezik. Egy dolgot azonban ez a forradalom megtakarított volna – talán: a magyar–magyar fegyveres összecsapást. (A szovjet–magyar összecsapásra képletünkben semmi sem következik.) Az októberi felkelés fegyveres jellegét nyilvánvalóan a Gerő–Hegedűs kormányzat október 23-i magatartása provokálta ki. Ez olyan ismert, hogy minden további fejtegetés alól fölment. Mégis hadd húzzam alá, hogy a vizsgálódásunk

tárgyát képező történetben nem az a fontos, hogy ki lőtt először, hanem az, hogy miként keletkezett „lőhelyzet”. Október elején még nem volt lőhelyzet, sőt október 22-én sem. A lőhelyzetet a feszültségeknek az a fölhalmozódása teremtette, amely az október 23-i tüntetésben robbant ki. Ezt a „lőhelyzetet” egy időben végrehajtott vonal-váltás megelőzhette volna.

A szovjet beavatkozást illetően még rövidebb leszek, minthogy ez a forradalom legalaposabban kitárgyalt vonatkozása. Témánk szempontjából voltaképpen az első szovjet beavatkozás a fontosabb; a második már csak következménye az elsőnek. Márpedig az első szovjet beavatkozásért személy szerint a Gerő-féle vezető-csoport a felelős. (Hegedűs emlékezései erről minden kétséget kizárnak.) Ennélfogva a fegyveres felkelés kiterjedéséért is ő a felelős, ugyanis minden emberi valószínűség a mellett szól, hogy a szovjet harci egységek megjelenése nélkül az október 23-i összecsapás tüntetők és ávósok között megmaradt volna kisebb – s politikai eszközökkel hamar elrendezhető – csetepatének. Ezres tömegekben az erre sem politikailag, sem katonailag fel nem készült magyar fiatalok csak azért fogtak fegyvert, mert a rendszerrel való összecsapás hirtelen *nemzeti szabadságharc* jellegét öltötte. Hogy ki a kormány és mit lehet várni tőle, azt 1956. október 24-én senki nem tudta, de azt igen, hogy „az oroszok bejöttek”, s hogy ez ellen a nemzeti önérzet harcba hív. Bár ez a harc tragikumában is dicsőséges lapja marad a magyar történelemnek, azt kiprovokálni súlyos bűn volt. Sőt még ennél is több: esztelen politikai hiba. Mert 1956 ok-okozati kapcsolódásaiban sok minden talán végzetszerű volt, de nem az oroszok behívása, amely egy vezetésképtelen társaság tanácstalan ijedelméből született, a közhangulat teljes figyelmen kívül hagyásával.

Ide aztán még egy történeti lábjegyzet kívánczik, amelyet bővebben kidolgozni, dokumentumok híján, sajnos nem áll módunkban. Magyarország szovjet megszállása, mint tudjuk, elsődlegesen a háború következménye. E megszállásnak, elvben, a bekeszerződéssel véget kellett volna érnie. Tekintettel azonban Ausztria államjogi helyzetének rendezetlenségére, a Szovjetunió fenntartotta magának a jogot, hogy ott állomásozó egységeinek biztosítására Magyarországon is tartson csapatokat. Elvben ennek a helyzetnek is le kellett volna zárulnia az osztrák államszerződés megkötésével. Ekkor azonban a szovjet kormány kitalált egy

formulát – Varsói Szerződés –, amely lehetővé tette számára megszálló egységek állomásoztatását a Tábor bármely országában. Pontosabban: bármely országban, amelynek kormánya ehhez hozzájárul.

Itt kapcsolódik be ez a kitérés 1956 előtörténetébe. A Varsói Szerződést 1955 tavaszán írták alá (Magyarországot Hegedűs András akkori miniszterelnök és a honvédelmi miniszter képviselte), s a Rákosi–Gerő–Hegedűs-féle vezetés a jelek szerint minden további nélkül hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország katonai megszállása automatikusan folytatódjék. A megállapodást illető dokumentumok mindmáig titkosak, s arra sincsenek okmányyszerű adalékok, vagy hitelt érdemlő tanúbizonyságok, hogy ebbe a megszállási klauzulába az oroszok milyen fokig engedték a magyar vezetést beleszólni. Ez utóbbiaknak talán eszükbe se jutott, hogy nekik ebben szavuk is lehet, vagy talán éppen ragaszkodtak ahhoz, hogy maradjanak az ország területén megszálló csapatok.

Mindez azért fontos, mert nyilvánvaló, hogy az 56-os forradalom egészen másként alakul, ha *nincsenek* az ország területén szovjet egységek. Ez esetben például nincsen olyan gondja a magyar fiataloknak, hogy „ruszkik, haza”. S az október 23-a éjjeli összecsapás sem nőhet át szabadságharcba.

Ennyi elég ebből a tényellenes spekulációból. De az bizonyos, hogy az 56-os indulatokban a Varsói Paktumnak – még ha a közvélemény nem így gondolt is rá – jelentős szerepe volt, s ennyiben a Hegedűs-kormány könnyedén leadott tollvonása az októberi robbanás kiváltó okai közé sorolandó.

Ki akarta elkerülni a forradalmat?

Az október 23-át követő események már nem képezik vizsgálódásunk tárgyát. Az október 23-i budapesti tömegtüntetés délutánja és estéje azonban még egy kiegészítő megjegyzést igényel. Az események hevében, akkor és az azt követő napokban, elég általános volt a vélemény, hogy a tüntetés átfordulása lázongássá és fegyveres felkeléssé elkerülhető lett volna, ha legalábbis azon az estén látványos vonal-váltás következik be, s Nagy Imrét még a katasztrófa előtt kinevezik a kormány fejévé. A helyzet

azonnap éjjeli elfajulásáért úgyszólván mindenki Gerőt és a körülötte lévő vezetőségét „süketségét” tette felelőssé.

Akkoriban magam is így vélekedtem, de harminc év távlatában e nézetből már csak annyit tudok elfogadni, hogy a fegyveres harc elkerülhető volt. A *forradalom* mindenképpen útban volt, s ez azt jelenti, hogy a közhangulat akkor már sokkal messzebbmenő változást várt, mint aminőnek koncedálására a párthatalom képes volt. Nagy Imre kinevezése valamikor a koraesti órákban a Parlament előtti tüntetőket talán lecsillapította volna, de más-különbén olaj lett volna a tűzre.

Egy dolog azonban bizonyos: Nagy Imre kinevezése, úgy ahogyan a valóságban megtörtént, vagyis a késő éjjeli órákban a lázongások kitörése után és a szovjet csapatok mozgósításával egyidőben, egy értékes „adu” elpazarlása volt, illetve végzetesen elkésett kísérlet annak kijátszására. A Gerő–Hegedűs társaság legfőbb motívuma itt is a rémület volt: a fellázadt nép ellen Nagy Imrét mint pajzsot tolták maguk elé. Emellett talán kompromittálni is akarták a gyűlölt ellenfelet: a zuhanásnak ebben az ijesztő pillanatában végülis megnyugtatóbb volt, ha Nagy Imrét is bemelik a láncát vesztett kocsiba, mint elviselni, hogy annak pusztulását ő majd kívülről nézze... Arra azonban ép ésszel nem számíthattak, hogy Nagy Imre személyének felmutatása *a történetek után* lecsillapíthatja a kedélyeket.

De Nagy Imre? Ő mire számított? Hogy vállalhatta el ilyen körülmények között, egy ennyire elrontott helyzetben, ekkora teherterhelés mellett (szovjet csapatok!) a névleges, vagy akár a tényleges vezetést is? Ezt a kérdést azokban a napokban többen is feltették Nagynak a régi barátok és támogatók közül. A Naggyal rokonszenvezők úgy érezték – s itt megint saját tapasztalatból beszélek –, hogy nem kellett volna elfogadnia a mérgezett ajándékot ellenfelei kezéből. A közvélemény szemében Nagy Imre neve október 24-én nem a „megújulást” jelképezte, hanem a szovjet csapatok behívásával és az egyidejűleg kihirdetett statáriummal azonosult. A külföldről beszélő, leghallgatottabb rádiókommentátorok – gondolok itt az akkori Szabad Európa jeles uszítóira, Bell ezredesre, Gallicus-ra és társaira – maguk is nagyban hozzájárultak a Naggyal szembeni bizalmatlanság fölgyújtásához. A kétértelműséget persze a helyzet teremtette, amelybe Nagy saját jószántából ugrott bele.

Miért? Milyen elképzeléssel? A válaszhoz valamennyire ki kell térnünk Nagy Imre politikai koncepciójához. Amint ez Méray Tibor kor- és személyiség-hű életrajzi könyvéből⁷ oly egyértelműen kitűnik, Nagy Imre világéletében meggyőződéses kommunista volt, s a hatalomból való eltávolítása után is az maradt. Az a körülmény, hogy egy nyitottabb, mérsékeltebb és a nemzeti lelkületet jobban respektáló irányvonal híve volt, már 1953 előtt szembeállította őt Rákosiék politikájával. Valószínűleg ezért is szemelték ki őt az oroszok 1953 tavaszán a társ-parancsnoki tisztségre. Leváltása után Nagy, kényszerű tétlenségét kihasználva, egyszersmind a személyét nyilvánosan érő támadásokra válaszolva, nem szűnt meg az ország politikai alapproblémáin töprengeni.⁸ Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a „baloldali túlzók” bűnéből az ország megint válságba jutott. (Nagy szerint 1953 előtt is válságos volt a helyzet, de ezt az „új szakasz” politikája sikerrel orvosolta.) Ha figyelmesen olvassuk 1955/56-ban írt önvédő vitairatait, azokban több utalást is találunk arra, hogy az 1953 előtti „kalandor-politika” felújítása lázadás felé taszítja az ország lakosságát. Ha így megy tovább, írja például egy helyen,⁹ akkor féltő, hogy *„ugyanolyan váratlanul a szakadék szélén, ha nem a mélyén eszmélünk majd rá az újabb és az országra végzetessé válható hibákra”*. Egy másik helyen¹⁰ még ennél is prófétaibb, mert megjósolja (1955 decemberét írjuk), hogy Rákosiék *„politikai vaksága miatt egyre bizonytalanabb hol tudunk majd megállni”*. Féltő, írja, hogy a tömegek bizalomvesztése és szembefordulása miatt 1953-nál is *„jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek”*.

Ha tehát a kommunista vezetésből valaki előre látta a robbanást, az Nagy Imre volt. (S ebből a szempontból mindegy, hogy a tisztánlátást higgadt megfontolás vagy polémikus indulat sugallta.) Őt egyedül nem érte váratlanul az 1956 nyári válság: ennek legalábbis a nagy vonásait már egy évvel korábban felmérte. Ehhez képest persze túlságosan higgadt nyugalommal szemlélte

7 – „Nagy Imre élete és halála”, Újváry–Griff kiadása, München.

8 – Nagy Imre: „Vitairatok és beszédek, 1955–1956”, Adalékok az újkori magyar történelemhez, 3 (Magyar Füzetek kiadása).

9 – Idézett mű, 165. old.

10 – Id. mű, 213. old.

a koraőszi fejleményeket. Mint aki azt gondolja magában: „úgyis eljön az én órám”.

El is jött, de nem úgy, ahogy ezt Nagy Imre képzelte. Sokkal drámaibban, s olyan tömegmozgás formájában, amelyre minden előzetes kasszandrasága ellenére sem volt felkészülve. Október 23-a estjén, a Parlament előtt sokkal radikálisabb tömeg fogadta őt, mint aminőre számított. Fellelése, lecsendesítő kísérlete kudarc volt. Különösen szánalmas volt az a kijelentése, hogy a kibontakozást „a párton belüli” tárgyalásoktól és tisztázástól kell várni. Nagy Imre ekkor még nyilvánvalóan nem mérte fel, hogy a kialakult helyzetben „ennél jóval messzebbre kell visszamenni”. S ha hinni lehet Hegedűs András személyes tanúskodásának, az Akadémia utcai pártközpontban egy-két órával később egy meglehetősen összeroskadt Nagy Imre kapcsolódott be a sebtiben újjáalakított vezetésbe.

Miért fogadta el az újra felajánlott miniszterelnökséget? Csak azért, mert régóta várt erre az elégtételre? Egy kicsit persze ezért is. De ugyanekkor dolgozott benne az a mérhetetlen felelősségérzet, amelynek heve 1955-ös vitairataiból is kiérződik. A lázongás első híreinek birtokában, s koraesti szónoki kudarca után Nagy már nem táplálhatott illúziókat a helyzetet illetően. Az súlyosabb volt, mint minden katasztrófa, amire valaha is gondolt. Az az „úrrálevés” esélyei kisebbek, mint bármikor 1945 óta. A haláttalan szerepet, az úgyszólván lehetetlen megbízatást Nagy Imre mégis vállalta, mert kommunista létére úgy érezte, hogy ő az egyetlen possible személy, aki ezt a szerepet eljátszhatja.

E szerep mibenlétét már többen elemezték, a legvilágosabban Molnár Miklós.¹¹ *Közvetítésről* volt szó a felkelt nép és a pártbatalom között. Nagy Imre megértette, hogy e két fél között minden kommunikáció megszűnt, s rajta kívül nincsen senki más, aki ez nem túlzás —, aki a szakadt vonalat helyre tudná állítani. A szerepet tehát, minden tehertételével együtt, elvállalta, azonnal hozzálátott, hogy a hivatalos álláspontot olyan értelem-

11 „Egy vereség diadala” c. könyvében, amely eredetileg franciául jelent meg Párizsban, 1968-ban, de rövidesen magyarul is hozzáférhető lesz az „Adalékok az újbabkori magyar történelemhez” c. sorozatban (*Magyar Füzetek*).

ben módosítsa, hogy párbeszéd jöhessen létre a barrikád túlsó oldalán állókkal.

Furcsa és majdnem hihetetlen, de tény: a felkelők tábora iránti nyitottság Nagy esetében egyáltalában nem jelentett azonosulást azokkal a kommunista- és szovjet-ellenes eszmékkel, amelyek felé a forradalom haladt. Ellenkezőleg, Nagy a kommunista eszme számára akarta megmenteni a helyzetet. Az újjászervezett kommunista párt új vezetőitől (Kádártól, Lukács Györgytől, stb.) is ezért kapott támogatást. A felélesztett koalíciós pártok vezetői pedig azért álltak mögéje, mert – kommunista múltja ellenére – ő egyedül rendelkezett azzal a személyes súllyal, tekintéllyel, hitellel, amely a felkelő csoportok lecsillapításához és a civil béke helyreállításához kellett. Róla továbbá azt is fel lehetett tételezni, hogy szót ért a szovjet vezetőkkel, s azok előlegeznek neki annyi bizalmat, amennyire egy ilyen rendkívüli, minden addig ismert sémától elütő helyzetben a kormányzati felelősnek szüksége van. A Nagy Imre személyéhez fűzött várakozások egyébként be is váltak, amennyiben – november első napjaiban – helyreállt a polgári béke, s a Nagy Imre vezette „forradalmi” kormány látszólag az oroszokkal is szót értett.

Hogy a szélcsendet újabb vihar követte, s a néhány napos szabadság-idill tragédiába fordult, semmiképpen sem Nagy Imre számlájára írható. Ő teljesítette, amit vállalt: elérte a fegyverek elcsendesedését, s útjára indította a politikai kompromisszum művét. Hogy ez pontosan hova vezetett volna, egy finn típusú rendszerhez vagy máshoz, azt nem tudjuk, de Nagy Imre megtette, amit az adott feltételek között tenni lehetett. Talán még többet is tett: miközben Gerőt és társaságát elsöpörte a népharag, Nagy Imre úgyszólván minden komolyabb karhatalom nélkül posztján bírt maradni, államvezetői tekintélyre tett szert, s lefektette egy olyan koalíciós kormányzás alapjait, amelyben a kommunista pártnak, ha nem is diktátori jogköre, de megkülönböztetett helye maradt volna.

Ha a dolgokat ebből a szemszögből nézzük, akkor a Nagy Imre ellen kommunista oldalról 1956. november 4-e óta felhozott vádak egytől egyig képtelenségnek tűnnek. Nagy Imre nemcsak, hogy nem felelős az októberben kirobbant néplázadásért, hanem az egyetlen pártvezető, aki ilyen veszélytől tartott, s annak elkerülésére törekedett. A vész napján ez a pártból kitagadott

ember volt az, aki a tűzoltás hálátlan feladatát elvállalta, s szinte egyedül és meztelenül állt ki a népharag elé. A továbbiakban sem szította a forradalmat, hanem azt olyan mederbe igyekezett terelni, amely a szovjet fennhatósággal és a kommunista mozgalom jövőjével összeegyeztethetőnek látszott. Perbefogása és kivégzése nemcsak jogtalan, indokolatlan és méltánytalan volt, hanem a történelmi igazság elleni súlyos vétés is.

Az emberi méltányosság és a történelmi igazság egyaránt azt követeli, hogy Nagy Imre tragikus, de nem dicsőség nélküli szerepét a magyar közvélemény végre a valóságnak megfelelően ismerhesse meg.